

ارزیابی توانمندی‌های مذهبی کلان‌شهر تهران جهت توسعه صنعت گردشگری

بهار بیشمی^۱ - استادیار گروه گردشگری، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران
مهدی سقایی - استادیار گردشگری، موسسه غیرانتفاعی حکیم جرجانی گرگان، گرگان، ایران
سارا بهادرخان - دانشجوی کارشناسی ارشد برنامه‌ریزی گردشگری، موسسه غیرانتفاعی حکیم جرجانی گرگان، گرگان، ایران

پذیرش مقاله: ۱۳۹۸/۰۵/۱۴

دریافت مقاله: ۱۳۹۸/۰۱/۱۴

چکیده

امروزه صنعت گردشگری به‌عنوان یکی از سودآورترین صنایع خدماتی نقش مهمی را در اقتصاد کشورها ایفا می‌کند. کلان‌شهر تهران به‌عنوان یکی از مناطق مستعد گردشگری مذهبی، به دلیل برخورداری از جاذبه‌های مختلف گردشگری ادیان توحیدی توانمندی‌های بالایی برای جذب گردشگران برخوردار است. این پژوهش باهدف بررسی جاذبه‌های گردشگری ادیان توحیدی در کلان‌شهر تهران جهت توسعه صنعت گردشگری صورت گرفت. تحقیق حاضر از نظر دسته‌بندی تحقیقات بر اساس روش، یک تحقیق توصیفی از نوع پیمایشی است. داده‌های تحقیق از طریق پرسش‌نامه، از ۲۰ نفر از کارشناسان و خبرگان حوزه گردشگری مذهبی که بالای ده سال سابقه خدمت دارند، جمع‌آوری شد. جهت تجزیه و تحلیل داده‌ها از آزمون t تک نمونه‌ای با استفاده از نرم‌افزار SPSS استفاده شد. نتایج نشان داد، اختلاف مشاهده‌شده بین میانگین‌های سؤالات مختلف به‌جز سؤالاتی که وضعیت پارکینگ مجموعه‌ها، کمیت و کیفیت وسیله نقلیه برای گردشگران و دسترسی به مکان‌های گردشگری، تجهیزات بین‌شهری از جمله رستوران، توالی، استراحتگاه، هماهنگی و مشارکت میان سازمان‌های دولتی و خصوصی مرتبط با گردشگران مذهبی، تهیه تابلو و اتیکت در مورد مکان‌ها، کتاب‌های جیبی، بروشور، نقشه و عکس، آموزش نیروهای متخصص در زمینه گردشگری ادیان توحیدی، تهیه فیلم‌های در مورد ادیان توحیدی و آثار باستانی موجود در کلان‌شهر تهران و ارتقاء کمیت و کیفیت آموزشی مردم نسبت به گردشگران از طریق رسانه‌های گروهی در سطح خطای کوچک‌تر از ۰/۰۵ معنی‌دار است. همچنین نتایج نشان داد، ۸۰ درصد پاسخ‌دهندگان میزان جاذبه‌های گردشگری ادیان توحیدی در کلان‌شهر تهران را متوسط به بالا ارزیابی کردند و ۸۵ درصد آن‌ها نیز توانمندی‌های مذهبی ادیان توحیدی در کلان‌شهر تهران را متوسط و زیاد ارزیابی کردند. با توجه به مطالب ذکر شده و مستندات ارائه شده، می‌توان گفت کلان‌شهر تهران قابلیت تبدیل شدن به‌عنوان یک قطب بزرگ گردشگری مذهبی ادیان توحیدی را دارا است.

واژه‌های کلیدی: ادیان توحیدی، صنعت گردشگری، جاذبه گردشگری، کلان‌شهر تهران.

مقدمه

فعالیت گردشگری امروزه به‌عنوان یکی از مهم‌ترین و پویاترین فعالیت‌ها در جهان مطرح است. به‌طوری‌که شمار گردشگران خارجی و داخلی و میزان آن در سطح جهانی پیوسته رو به افزایش است (پایلی یزدی و سقایی، ۱۳۸۹: ۴۹). با رشد فزاینده صنعت گردشگری در دنیا، گردشگران علاقه فزاینده‌ای به تاریخ و میراث فرهنگی از خود نشان می‌دهند (Omidvar, 2008: 26). یکی از مهم‌ترین انگیزه‌های گردشگری در جهان، مسافرت‌های مذهبی است. گردشگری دینی در اکثر کشورهای جهان در حال افزایش است و علاقه فراوان مردم به خاطر بازدید از این اماکن به مذاهب و ادیان بیشتر شده است (دانه‌کار و محمودی، ۱۳۹۲: ۸۴). گردشگری مذهبی ریشه در باورها و اعتقادات دینی مذهبی دارد، به مفهوم تخصصی خود فراتر از وابستگی به زمان و اوقات فراغت، عامل مهم جغرافیای انسانی در شکل‌گیری مسافرت، ایجاد تمرکز و چشم‌انداز فرهنگی است (Di Giovine, 2010: 87). گردشگری مذهبی در کشور عمدتاً با واژه بقیه به کار می‌رود. در فرهنگ معین بقیه پاره‌ای زمین ممتاز از زمین حوالی مزار ائمه و بزرگان دین، مدفن متبرک، قطعه زمینی که زیارتگاهی در آن قرار گرفته باشد، است. همچنین، جای مقام، صومعه، خانقاه و همچنین بنا، عمارت خانه و سرای یادشده و جمع آن بقاع است (نادعلی پور، ۱۳۹۱: ۶). گردشگری مذهبی از جمله پدیده‌هایی است که به شکل قابل‌توجهی در تحولات اجتماعی، اقتصادی و رفاه مردم تأثیرگذار است. از جمله این تحولات می‌توان به نقش گردشگری مذهبی بر کیفیت زندگی مردم اشاره نمود (اکبری‌ان رونیزی و همکاران، ۱۳۹۲: ۲۸). در همین رابطه مطالعات گسترده‌ای در حوزه‌های مختلف گردشگری مذهبی صورت گرفته است. وسیع‌ترین مطالعه نقل و قول شده از جاذبه‌های مذهبی، ارزیابی از جهانگردی مذهبی در اروپا است که نشان می‌دهد بیش از ۶۰۰ زیارتگاه کاتولیک در اروپای غربی وجود دارد که بیش از نیمی از آن‌ها به مریم مقدس اشاره دارد (Nolan, 1989: 125). در خصوص گردشگری، گردشگری ادیان توحیدی و توسعه صنعت گردشگری مطالعاتی در داخل و خارج از کشور انجام شده است که در زیر به تعدادی از آن‌ها اشاره شده است. صوفیان (۱۳۹۲)، طی تحقیقی نقش اماکن متبرکه مسیحیت، زرتشت و یهود در جذب گردشگر ایران را مورد بررسی قرار داد. روش انجام تحقیق بر اساس هدف کاربردی و بر اساس روش تحلیل مبتنی بر تحلیل توصیفی است. با توجه به مطالب ذکر شده و مستندات ارائه شده، بسیاری از استان‌های ایران قابلیت تبدیل شدن به‌عنوان یک قطب بزرگ گردشگری مذهبی ادیان توحیدی را دارا هستند. موسوی و سلطانی (۱۳۹۳)، تحلیلی بر نقش گردشگری مذهبی در توسعه شهری امامزاده جعفر (ع) را مورد مطالعه قرار داده‌اند. نتایج حاصل از مدل تحلیل شبکه نشان می‌دهد، شاخص‌های گردشگری مذهبی بیشترین تأثیر و شاخص‌های مدیریتی کمترین تأثیر را در توسعه گردشگری مذهبی امامزاده جعفر دارند. آقاجانی و فراهانی (۱۳۹۴)، گردشگری مذهبی و عوامل مؤثر بر آن را در ایران مورد مطالعه قرار دادند. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که گردشگری از نگاه اسلام اهمیت بسیاری دارد و می‌توان آینده گردشگری مذهبی در ایران را مثبت ارزیابی کرد. راج و مورپت^۱ (۲۰۰۷) در ارتباط با گردشگری مذهبی بیان می‌کنند زیارتگاه‌های قدیمی هنوز هم همانند آهن‌ربا برای آنان که در جستجوی اهداف معنوی هستند فعالیت می‌کنند و زیارتگاه‌های جدید همچنین در حال جذب افراد بایمان از همه نقاط جهان هستند. روبیو و خاویر^۲ (۲۰۰۸) به بررسی وقایع مذهبی به‌عنوان یکی از مواد گردشگری مذهبی در اسپانیا می‌پردازند. وارثی و حیدری (۲۰۱۰) در مقاله خود بر روی گردشگری اسلامی بین مسلمانان تأکید کرده و با تجزیه و تحلیل این نوع گردشگری و بسط و معرفی آن، بر روی نقش آن بر روی همگرایی کشورهای اسلامی تأکید می‌کنند. سلیمان و محمد^۳ (۲۰۱۱) طی تحقیقی تأثیر عوامل مؤثر بر بازار گردشگری مذهبی: مطالعه موردی سرزمین‌های فلسطین را مورد بررسی قرار داده‌اند. این مقاله نتیجه‌گیری می‌کند که فلسطین با توجه به تاریخ، میراث، فرهنگ، موقعیت جغرافیایی، محیط‌زیست و مذاهبی آن منحصر به فرد است. امین^۴ (۲۰۱۳) در پژوهش خود با عنوان "گردشگری مذهبی در مصر" با مقایسه استراتژی‌های کشورهای مختلف در گردشگری، گردشگری در مصر را بررسی

1 Raj & Morpeth

2 Rubio & Javier

3 Suleiman & Mohamad

4 Amin

می‌کند و نقش دولت و سازمان‌های مربوطه را بیان می‌کند. کشور ما نیز به دلیل برخورداری از تمدنی کهن و حضور پیروان ادیان مختلف دارای اماکن مذهبی بسیاری متنوعی است. بر اساس آمارهای موجود از مجموع نزدیک به ۹ هزار مکان مذهبی در نقاط مختلف کشور، ۵ هزار و ۸۰۰ بقعه متبرکه به‌عنوان آرامگاه‌های امامزادگان ثبت‌شده، هزار و ۲۰۰ بقعه در فهرست آثار ملی به ثبت رسیده و بیش از سه هزار مکان مذهبی مقدس ثبت‌شده شامل حسینیه‌ها، مساجد، مدارس مذهبی و حوزه علمیه، کلیسا، کنیسه، آتشگاه و نیایشگاه شناسایی شده است (سلطان مرادی، ۱۳۹۰: ۱۴). که برای جذب گردشگر از اهمیت بالایی برخوردارند. همچنین همان‌گونه که رشد سرمایه‌گذاری در گردشگری زمینه ارتقای اجتماعی و اقتصادی را در شهرها و روستاها فراهم می‌آورد، گردشگری مذهبی نیز به‌عنوان زیرمجموعه‌ای از این صنعت که در کشور ما دارای صبغه قوی و تاریخی است نیز به توسعه شهرها و روستا کمک می‌کند و زمینه دست‌یابی آن‌ها را به توسعه پایدار در فرایند ارتباط متقابل میان چهار رکن اساسی توسعه، یعنی توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی و زیست‌محیطی فراهم می‌آورد، به‌گونه‌ای که ضمن ارتقای کیفیت زندگی میزبانان و تأمین تقاضای بازدیدکنندگان موجب خودآگاهی اجتماعی در رابطه با حفاظت از منابع محیطی و انسانی می‌شود. تهران، پایتخت ایران یکی از شلوغ‌ترین پایتخت‌های دنیا به حساب می‌آید ولی جزء کهن‌ترین پایتخت‌ها نیست. با این حال مکان‌های مذهبی تهران، طیف وسیعی از کلیساها، کنیسه‌ها و مکان‌های عبادت برای زرتشتیان است که باعث تعجب بسیاری از گردشگران خارجی پس از بازدید از تهران می‌شود. بر همین اساس جاذبه‌های گردشگری ادیان توحیدی در کلان‌شهر تهران در جذب گردشگری کمتر شناخته شده است. یکی از ضرورت‌های این تحقیق شناسایی جاذبه‌ها و توانمندی‌های گردشگری ادیان توحیدی در کلان‌شهر تهران در جذب گردشگر و اقدام در جهت معرفی و شناساندن آن‌ها به‌منظور جذب گردشگر است، بدین طریق مسئولان و مدیران به تکاپو افتاده و زمینه را به‌منظور جذب و جلب بخش خصوصی جهت سرمایه‌گذاری و تقویت زیرساخت‌ها و امکانات که منجر به جذب گردشگری داخلی و خارجی شود، فراهم سازد. این عوامل نه تنها تأثیرات اقتصادی بر جای می‌گذارند، بلکه باعث بهبود شرایط اجتماعی مردم نیز می‌گردد. معرفی و شناخت قابلیت‌ها، توانمندی‌ها و جاذبه‌های گردشگری ادیان توحیدی در کلان‌شهر تهران به‌منظور جذب گردشگر و بهبود سیستم مدیریت شهری در توسعه و رونق گردشگری به‌منظور افزایش درآمدها و بهبود شرایط اقتصادی و اجتماعی شهر تهران از اهداف تحقیق حاضر به شمار می‌روند. بدین منظور هدف اصلی پژوهش حاضر شناسایی اماکن متبرکه ادیان توحیدی در کلان‌شهر تهران و معرفی آن‌ها به گردشگران جهت توسعه گردشگری مذهبی این ادیان است. همچنین توسعه صنعت گردشگری با تأکید بر تقویت گردشگری مذهبی ادیان توحیدی و افزایش و رونق اقتصادی حاصل از این صنعت در جهت بهبود وضعیت اقتصادی مردم، درآمدزایی و افزایش تولید ملی باوجود گسترش گردشگری مذهبی است. در همین راستا دو سؤال مطرح می‌شود:

❖ توانمندی‌های مذهبی ادیان توحیدی کلان‌شهر تهران در جذب گردشگری چگونه است؟

❖ راهکارهای مناسب برای افزایش گردشگری ادیان توحیدی در کلان‌شهر تهران کدام‌اند؟

مبانی نظری

گردشگری مذهبی یکی از رایج‌ترین اشکال گردشگری در سراسر جهان است که سابقه آن به قرون و اعصار گذشته مرتبط می‌گردد و به‌طور کلی شامل سفرها و بازدیدهایی می‌شود که اصلی‌ترین هدف از آن‌ها تجربه‌ای مذهبی است. در یک تعریف کلی می‌توان گردشگری مذهبی را گونه‌ای از گردشگری دانست که شرکت‌کنندگان در آن دارای انگیزه‌ای مذهبی هستند که از اماکن مقدس نظیر کلیساها، مساجد، مقابر امامزاده‌ها و نظایر آن‌ها بازدید می‌کنند. با توجه به تعریف بالا، ما در این زمینه با دودسته مختلف از گردشگران روبه‌رو هستیم. دسته اول کسانی که از اماکن مقدس دین خود بازدید می‌کنند مانند مسلمانانی که به زیارت اماکن مقدس خود نظیر کعبه، عتبات عالیات و یا سایر اماکن متبرکه می‌روند و دسته دوم کسانی که از اماکن مقدس سایر ادیان دیدن می‌کنند به‌عنوان مثال افراد زیادی وجود دارند که مسیحی نبوده اما از کلیساهای نقاط مختلف بازدید می‌کنند و یا مسیحیانی که به دیدن معابد بودائی‌ها یا سایر ادیان می‌روند. با این وجود

انواع گردشگری مذهبی را می‌توان از ابعاد و جنبه‌های مختلفی تقسیم و مورد بررسی قرار داد که هر یک از تقسیم‌بندی‌های زیر می‌تواند بر بازاریابی محصول گردشگری تأثیر بسزایی داشته باشد که در ادامه به این تقسیم‌بندی‌ها از ابعاد و جنبه‌های مختلف اشاره شده است:

طول مدت اقامت

انواع گردشگری مذهبی از نظر طول مدت اقامت به دودسته کلی تقسیم می‌شوند:

گردشگری مذهبی کوتاه‌مدت: عبارت است از سفری که از نظر مکانی محدود و در فواصل کوتاه اتفاق می‌افتد. هدف از این سفر رفتن به یک مرکز مذهبی با حوزه نفوذ محلی، منطقه‌ای و یا فرا منطقه‌ای و یا شرکت در یک جشن مذهبی، کنفرانس مذهبی و یا جلسه مذهبی است که این نوع سفر هم به لحاظ بعد زمانی و هم به لحاظ بعد مکانی کوتاه و شامل اقامت شبانه در مقصد نمی‌شود.

گردشگری مذهبی بلندمدت: عبارت است از بازدید از مراکز مذهبی با حوزه نفوذ محلی، منطقه‌ای، فرا منطقه‌ای، ملی و بین‌المللی و یا شرکت در جشن‌ها، کنفرانس‌ها و یا جلسات مذهبی برای چند روز یا هفته است.

انگیزه‌ها و اهداف سفر

انواع گردشگری مذهبی از نظر اهداف و انگیزه‌های سفر به سه دسته کلی تقسیم می‌شوند:

الف- سفر به منظور بازدید از مراکز مذهبی و زیارتی همچون مساجد، کلیساها، معابد، صومعه‌ها، آرامگاه‌ها، امام‌زاده‌ها و... که این نوع سفر در اسلام به دودسته سفرهای عبادی و زیارتی و سفرهای تبلیغی تقسیم می‌گردد. سفرهای عبادی و زیارتی شامل سفر برای زیارت‌خانه خدا (سفر حج)، زیارت اماکن و بقاع متبرکه، زیارت آرامگاه‌ها و قبور، سفر برای صله ارحام و دیدار از خویشان و دوستان و عیادت بیماران، سفر برای انجام کارهای خیر و مطالعه بعثت انبیاء و پیامبران، سفر برای کمک به مستمندان و رسیدگی به ایتم و نیازمندان و ... می‌شود و سفرهای تبلیغی شامل تبلیغ دین اسلام، سفر برای ارشاد و هدایت مردم و ... می‌شود.

ب- سفر به منظور شرکت در اجلاس‌ها، جلسات و جشن‌های مذهبی.

ج- سفر به منظور بازدید از آثار تاریخی و معماری اماکن مذهبی و زیارتی.

لازم به ذکر است، گردشگری مذهبی پیرامون تفاوت‌ها و در راستای انگیزه‌های مختلف در قالب این تفاوت‌ها شکل می‌گیرد. گردشگری مذهبی به عنوان یک امر فرهنگی در دو سوی جریان گردشگری در یک فضا، مکان، محیط، تعاملات و تبدلات فرهنگی را سبب می‌شود. این تبادل و تعامل با انسان‌ها، انگیزه‌ها خواسته‌ها، نیازها و آرزوهای آن‌ها که منبث از فرهنگ جامعه است در ارتباط خواهد بود. «توسعه گردشگری مذهبی به عنوان یک پدیده فرهنگی موجب می‌شود که فرصت کافی برای تبادل فرهنگی بین گردشگر و جامعه میزبان به وجود آید. بر این مبنا آنان می‌توانند یکدیگر را بهتر درک کرده، به فرهنگ هم بیشتر احترام بگذارند فرهنگ به عنوان نظام نمادهایی تلقی می‌شود که یک جامعه می‌آفریند و به کار می‌برند تا خود را سامان دهد و به واسطه آن کنش متقابل را تسهیل نموده، رفتارها را قاعده‌مند سازد» (نوری و سرابی، ۱۳۹۵: ۱۸). بنابراین می‌توان گفت، گردشگری مذهبی نوعی پدیده فرهنگی است که به واسطه انطباق و سازگاری با محیط و کنش متقابل با دیگران تحرک می‌یابد و بازتفسیر می‌شود. گردشگری مذهبی یکی از شیوه‌های کنش متقابل است. این امر بستگی به آن دارد که فرهنگ جامعه میزبان در چه سطحی قرار داشته باشد. در یک نگرش کلی گردشگری دینی به عنوان یکی از شاخه‌های گردشگری فرهنگی اهمیت بسیاری در نحوه تبادل و تعامل فرهنگ‌ها در حقوق گردشگری می‌تواند داشته باشد، ضمن برشمردن آثار و پیامدهای مثبت فرهنگی و اجتماعی چه به صورت داخلی و بین‌المللی باعث حفظ منابع فرهنگی می‌شود که استفاده از این منابع منجر به سرمایه‌های فرهنگی و اعتبار بیشتر آن خواهد شد. چنین نگهداشت و پاسداری از این منابع در جامعه حال حاضر ایران در جای اماکن مقدس منجر به توسعه پایدار گردشگری دینی خواهد شد (پوراحمد، ۱۳۷۸: ۱۶). در این تحقیق به بررسی جاذبه‌های گردشگری مذهبی در کلان‌شهر تهران جهت توسعه صنعت گردشگری به عنوان یک مطالعه موردی پرداخته شده است. تهران شهر قدیمی و همیشه پر جنب و جوش ایران جاذبه‌های گردشگری مذهبی بسیاری را برای ادیان مختلف دینی در خود جای داده

است. در کلان‌شهر تهران مکان‌ها مذهبی فراوانی از جمله کلیساها، کنیسه‌ها و اماکن مذهبی متبرک برای ادیان مختلف مسیحی، زرتشتی، کلیمی و مسلمان وجود دارد. امامزاده صالح (ع)، امامزاده سید ناصرالدین، شاه عبدالعظیم حسنی (ع)، اما زاده علی‌اکبر (ع) آخر هفته میزبان خانواده‌ها و علاقه‌مندان به اماکن مذهبی هستند. بسیاری از افراد برای صفای روح و یا ادای احترام به آستان این بزرگان راهی زیارت می‌شوند.

روش پژوهش

تحقیق حاضر از نظر دسته‌بندی تحقیقات بر اساس روش، توصیفی از نوع پیمایشی است. از نظر زمانی یک بررسی مقطعی است که در شش ماهه اول سال ۱۳۹۶ انجام شده است. به طوری که در این تحقیق به منظور گردآوری داده‌ها و اطلاعات از روش آمیخته اکتشافی استفاده شده است. در روش آمیخته اکتشافی پژوهشگر ابتدا به گردآوری داده‌های کیفی می‌پردازد. بر مبنای یافته‌های حاصل از داده‌های کیفی، سعی بر آن دارد که داده‌های کمی را گردآوری کرده تا تعمیم‌پذیری یافته‌ها بیشتر گردد. بر اساس آنچه گفته شد، تحقیق حاضر در دو مرحله تعریف شده است: ابتدا در مرحله کیفی تحقیق، اقدام به مصاحبه اولیه با مدیران، خبرگان و کارشناسان مطلع در حوزه گردشگری و متولیان گردشگری مذهبی ادیان توحیدی کلان‌شهر تهران، می‌نماید. پس از انجام این مرحله که با تحلیل داده‌های استخراج شده همراه است، وارد مرحله دوم تحقیق می‌شویم. در این مرحله به گردآوری داده‌های کمی از طریق طراحی و توزیع پرسشنامه پرداخته شده است. در تحقیق حاضر از نظرات پنج نفر از خبرگان و کارشناسان حوزه گردشگری به منظور استخراج سوالات پرسشنامه استفاده شده است. دلفی فنی است که برای ایجاد ساختار یک فرایند ارتباطی ساختارمند جهت حل یک مشکل پیچیده به کار برده می‌شود. در این روش، بدون این که به حضور فیزیکی و ملاقات شرکت‌کنندگان با یکدیگر نیازی باشد، یک گروه متخصصان را درباره مجموعه‌ای از فرضیه‌ها وضعیت آتی و آینده موضوع تحت بررسی، فرمول‌بندی می‌کنند. مجموع فرضیه‌ها بین شرکت‌کنندگان توزیع می‌شود و ناشناس بودن آنان برای سایر شرکت‌کنندگان باعث می‌شود تا آنان به جرح و تعدیل مجموع فرضیه‌های طرح شده بپردازند و این فرایند تکراری تا رسیدن به اجماع درباره فرضیه‌ها ادامه می‌یابد. پس از طراحی پرسشنامه با استفاده از نظرات خبرگان و کارشناسان، به منظور بررسی جاذبه‌های گردشگری ادیان توحیدی، به توزیع پرسشنامه‌ها اقدام شده است. نمونه آماری این تحقیق را مجموعه‌ای از کارشناسان و خبرگان حوزه گردشگری مذهبی شامل: کارشناسان مرتبط و دارای سابقه فعالیت در زمینه گردشگری، اعضای هیئت‌علمی دانشگاه، مدیران ارشد بخش دولتی و مدیران آژانس‌های مسافرتی که بالای ده سال سابقه خدمت دارند به تعداد ۲۰ نفر تشکیل می‌دهد. در نهایت تجزیه و تحلیل داده‌ها با استفاده از نرم‌افزار آماری SPSS انجام شد. به طوری که برای توصیف صفات کیفی به محاسبه درصد و توزیع فراوانی و برای توصیف صفات کمی به محاسبه شاخص‌های مرکزی و پراکنندگی با استفاده از آزمون تی تک نمونه‌ای پرداخته شده است.

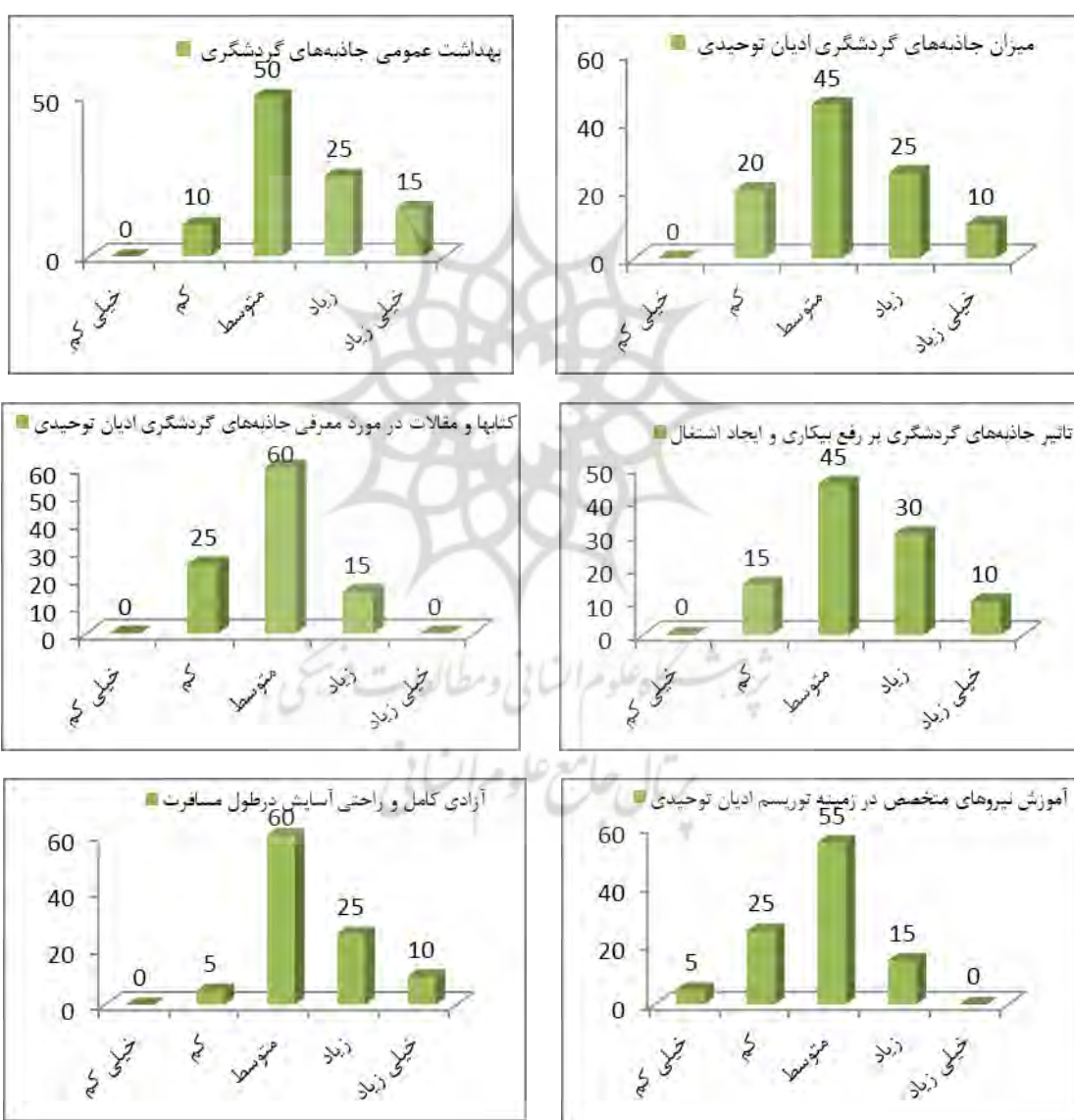
محدوده مورد مطالعه

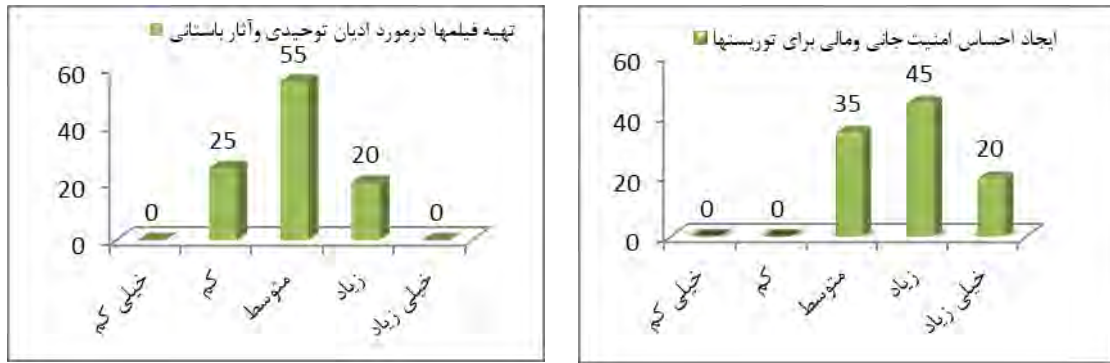
شهر تهران در ۵۱ درجه و ۶ دقیقه تا ۵۱ درجه و ۳۸ دقیقه طول شرقی و ۳۵ درجه و ۳۴ دقیقه تا ۳۵ درجه و ۵۱ دقیقه عرض شمالی قرار گرفته است و ارتفاع آن از سطح آب‌های آزاد بین ۱۸۰۰ متر در شمال تا ۱۲۰۰ متر در مرکز و ۱۰۵۰ متر در جنوب متغیر است. در کلان‌شهر تهران مکان‌ها مذهبی فراوانی شامل کلیساها، کنیسه‌ها و اماکن مذهبی متبرک برای ادیان مختلف مسیحی، زرتشتی، کلیمی و مسلمان وجود دارد که در زیر به صورت فهرست‌وار به تعدادی از آن‌ها اشاره شده است. کلیسای سرکیس مقدس، کلیسای سورپ تارگمانچاتس، کلیسای میناس مقدس، کلیسای پطروس مقدس، کلیسای حضرت یوسف (ع)، محله عودلاجان، نیایشگاه و معبد آدریان (آتشکده تهران)، کنیسه حئییم، امامزاده صالح، تجریش، حرم شاه عبدالعظیم، شهرری، مسجد امام خمینی تهران، امامزاده عباس (ع)، امامزاده کابل حسین، مسجد حاج سید عزیزالله، قبرستان ابن بابویه و ....

بحث و یافته‌ها

همان‌طور که اشاره شد در این تحقیق به بررسی جاذبه‌های گردشگری ادیان توحیدی در کلان‌شهر تهران جهت توسعه صنعت گردشگری پرداخته شده است. بدین منظور ابتدا با استفاده از نظرات خبرگان و کارشناسان حوزه گردشگری به تهیه پرسشنامه با استفاده از روش دلفی اقدام شد. پس از طراحی پرسشنامه، به منظور بررسی جاذبه‌های گردشگری ادیان توحیدی در کلان‌شهر تهران، به توزیع و جمع‌آوری پرسشنامه‌ها اقدام شد.

در این تحقیق ۶۵ درصد پاسخ‌دهندگان مردها و ۳۵ درصد، شامل زنان می‌شود. از لحاظ میزان تحصیلات، ۲۵ درصد پاسخ‌دهندگان فوق‌لیسانس و بالاتر، ۵۰ درصد لیسانس، ۲۰ درصد فوق‌دیپلم و در نهایت ۵ درصد نیز دارای مدرک دیپلم یا پایین‌تر بوده‌اند. در شکل ۲ درصد فراوانی نظرات خبرگان و کارشناسان در رابطه با تعدادی از متغیرهای مورد بررسی ارائه شده است.

شکل شماره ۱. درصد فراوانی نظرات خبرگان و کارشناسان در مورد تعدادی از متغیرهای موردبررسی

لازم به ذکر است نتایج حاصل از تجزیه و تحلیل استنباطی داده‌ها در جدول ۱ ارائه شده است. در بخش آمار استنباطی، از آزمون t تک نمونه‌ای برای تعیین سطح معناداری پاسخ‌های پرسش‌شوندگان به هر یک از سؤالات پرسشنامه جهت توسعه صنعت گردشگری در کلان‌شهر تهران استفاده شده است.

جدول ۱: شاخص‌های توصیفی مربوط به جاذبه‌های گردشگری ادیان توحیدی در کلان‌شهر تهران جهت توسعه صنعت گردشگری

ردیف	گویه	تعداد	میانگین	انحراف معیار	T	سطح معناداری
۱	میزان جاذبه‌های گردشگری ادیان توحیدی در کلان‌شهر تهران	۲۰	۳/۶۵	۱/۰۵	۴/۱۱	۰/۰۰۹
۲	بهداشت عمومی جاذبه‌های گردشگری ادیان توحیدی	۲۰	۳/۴۵	۱/۲۲	۳/۳۳	۰/۰۱۵
۳	تأثیر جاذبه‌های گردشگری ادیان توحیدی در بهبود مناسبات اقتصادی	۲۰	۳/۴۰	۱/۲۸	۳/۳۰	۰/۰۱۶
۴	تأثیر جاذبه‌های گردشگری ادیان توحیدی بر رفع بیکاری و ایجاد اشتغال	۲۰	۳/۳۵	۱/۳۲	۳/۲۸	۰/۰۲۰
۵	تعداد و درصد جاذبه‌های گردشگری ادیان توحیدی در کلان‌شهر تهران	۲۰	۳/۵۷	۱/۱۱	۳/۴۲	۰/۰۱۲
۶	توانمندی‌های مذهبی ادیان توحیدی در کلان‌شهر تهران برای تبدیل به قطب گردشگری	۲۰	۳/۵۹	۱/۰۹	۳/۴۷	۰/۰۱۱
۷	دسترسی به اماکن گردشگری ادیان توحیدی و پارکینگ مجموعه‌ها	۲۰	۲/۹۰	۱/۴۲	۱/۴۲	۰/۰۹۳
۸	کمیت و کیفیت وسیله نقلیه برای گردشگران و دسترسی به مکان‌های گردشگری	۲۰	۳/۰۰	۱/۳۲	۱/۵۷	۰/۰۸۱
۹	مطابق بودن هتل‌ها با استانداردهای بین‌المللی	۲۰	۳/۴۵	۱/۲۷	۳/۳۵	۰/۰۱۵
۱۰	تجهیزات بین‌شهری از جمله رستوران، توال، استراحتگاه	۲۰	۲/۷۵	۱/۵۲	۱/۳۸	۰/۱۸۲
۱۱	هماهنگی و مشارکت میان سازمان‌های دولتی و خصوصی مرتبط با گردشگران ادیان توحیدی	۲۰	۲/۶۵	۱/۶۴	۱/۲۵	۰/۲۰۰
۱۲	هماهنگی و مشارکت میان سازمان‌های خصوصی مرتبط با گردشگران ادیان توحیدی	۲۰	۳/۱۵	۱/۳۹	۲/۳۲	۰/۰۳۲
۱۳	تشویق سرمایه‌گذاری بخش خصوصی در صنعت گردشگری ادیان توحیدی	۲۰	۲/۸۶	۱/۴۲	۱/۴۱	۰/۱۳۴
۱۴	کمیت و کیفیت امکانات بهداشتی و درمانی جاذبه‌های گردشگری ادیان توحیدی	۲۰	۳/۴۵	۱/۰۲	۳/۳۸	۰/۰۱۵
۱۵	ارتقاء سطح دانش مدیران برنامه‌ریزی صنعت گردشگری ادیان توحیدی	۲۰	۳/۱۰	۱/۲۱	۲/۵۷	۰/۰۴۸
۱۶	محدودیت‌های تجاری و گمرکی برای گردشگران ادیان توحیدی	۲۰	۳/۳۷	۱/۰۴	۳/۲۸	۰/۰۲۱
۱۷	اطلاعات راهنمای گردشگران در مورد اماکن گردشگری ادیان توحیدی مورد بازدید	۲۰	۳/۱۵	۱/۱۴	۲/۶۴	۰/۰۳۷
۱۸	تهیه تابلو و اتیکت در مورد مکان‌ها، کتاب‌های جیبی، بروشور، نقشه و عکس	۲۰	۲/۸۰	۱/۰۲	۱/۳۵	۰/۱۴۵
۱۹	کتاب‌ها و مقالات در مورد معرفی جاذبه‌های گردشگری ادیان توحیدی در کلان‌شهر تهران	۲۰	۲/۹۰	۱/۵۱	۱/۴۲	۰/۰۹۳
۲۰	آموزش نیروهای متخصص در زمینه گردشگری ادیان توحیدی	۲۰	۲/۸۵	۱/۴۷	۱/۳۷	۰/۱۳۰
۲۱	آزادی کامل و راحتی آسایش در طول مسافرت برای گردشگران	۲۰	۳/۴۰	۰/۹۸	۳/۳۲	۰/۰۱۹
۲۲	ایجاد احساس امنیت جانی و مالی برای گردشگران	۲۰	۳/۸۵	۰/۹۲	۴/۶۲	۰/۰۰۳

۲۳	تهیه فیلم‌های در مورد ادیان توحیدی و آثار باستانی موجود در کلان‌شهر تهران	۲۰	۲/۹۵	۱/۵۰	۱/۴۷	۰/۰۹۰
۲۴	مرکز اطلاع‌رسانی گردشگری ادیان توحیدی	۲۰	۳/۲۵	۱/۱۲	۲/۳۲	۰/۰۲۹
۲۵	آشنا بودن مردم با زبان بین‌المللی (انگلیسی)	۲۰	۲/۶۷	۱/۴۰	۱/۲۸	۰/۱۹۷
۲۶	ارتقاء کمیت و کیفیت آموزشی مردم نسبت به گردشگران از طریق رسانه‌های گروهی	۲۰	۲/۹۵	۱/۵۲	۱/۴۴	۰/۰۹۰

همان‌طور که در جدول ۱ مشخص است، اختلاف مشاهده‌شده بین میانگین‌های سؤالات مختلف به‌جز سؤال‌های دسترسی به اماکن گردشگری ادیان توحیدی و پارکینگ مجموعه‌ها، کمیت و کیفیت وسیله نقلیه برای گردشگران و دسترسی به مکان‌های گردشگری، تجهیزات بین‌شهری از جمله رستوران، توالت، استراحتگاه، هماهنگی و مشارکت میان سازمان‌های دولتی و خصوصی مرتبط با گردشگران یادبان توحیدی، تشویق سرمایه‌گذاری بخش خصوصی در صنعت گردشگری ادیان توحیدی، تهیه تابلو و اتیکت در مورد مکان‌ها، کتاب‌های جیبی، بروشور، نقشه و عکس، کتاب‌ها و مقالات در مورد معرفی جاذبه‌های گردشگری ادیان توحیدی در کلان‌شهر تهران، آموزش نیروهای متخصص در زمینه گردشگری ادیان توحیدی، تهیه فیلم‌های در مورد ادیان توحیدی و آثار باستانی موجود در کلان‌شهر تهران، آشنا بودن مردم با زبان بین‌المللی (انگلیسی) و ارتقاء کمیت و کیفیت آموزشی مردم نسبت به گردشگران از طریق رسانه‌های گروهی در سطح خطای کوچک‌تر از ۰/۰۵ معنی‌دار است.

لازم به ذکر است، بررسی گردشگری مذهبی و ارائه راهکارهای مؤثر به‌منظور رونق این نوع از گردشگری موردتوجه بسیاری از محققین در داخل و خارج از کشور قرار گرفته است. صوفیان (۱۳۹۲)، نقش اماکن متبرکه مسیحیت، زرتشت و یهود در جذب گردشگر را موردبررسی قرارداد. موسوی و سلطانی (۱۳۹۳)، به تحلیلی بر نقش گردشگری مذهبی در توسعه شهری پرداختند. دهشیری (۱۳۹۴)، ارزیابی عوامل مؤثر بر توسعه گردشگری مذهبی را مورد مطالعه قرارداد. آقاجانی و فراهانی (۱۳۹۴)، گردشگری مذهبی و عوامل مؤثر بر آن در ایران را مورد مطالعه قراردادند. مومنی و همکاران (۲۰۰۸) به بررسی تأثیرات اقتصادی و فرهنگی گردشگری مذهبی پرداخت و نقش دولت‌ها را در حمایت مادی و معنوی در این زمینه مورد واکاوی قرارداد. کار (۲۰۰۹) به بررسی منافع و معایب مراکز مذهبی شرق هند و تأثیر گردشگری مذهبی پرداخت. سلیمان و محمد (۲۰۱۱)، طی تحقیقی تأثیر عوامل مؤثر بر بازار گردشگری مذهبی در فلسطین را مورد بررسی قراردادند. امین (۲۰۱۳) به ارائه راهکارهای توسعه گردشگری مذهبی در مصر پرداخت. نتایج این تحقیقات نشان داد باید به گردشگری مذهبی توجه ویژه‌ای شود و این نوع گردشگری اثرات اقتصادی و فرهنگی مهمی بر مناطق مقصد دارد؛ که با نتایج این تحقیق مبنی بر توسعه صنعت گردشگری مذهبی به‌منظور آثار مثبت اقتصادی و فرهنگی آن همخوانی دارد.

با توجه به نتایج ارائه‌شده، به‌منظور توسعه صنعت گردشگری مذهبی راهکارهای زیر پیشنهاد می‌شود.

- ۱- ارتقای کمیت و کیفیت وسیله نقلیه برای توریست‌ها و دسترسی به اماکن گردشگری ادیان توحیدی
- ۲- توجه بیشتر به اعتقادات ادیان توحیدی و پخش برنامه‌های مذهبی در طول سفر در هواپیما و ... ساخت و تأسیس هتل‌هایی مخصوص بانوان و شناسایی و ارائه مسیرهای ویژه گردشگری مذهبی در سطح شهر.
- ۳- معرفی اعیاد و مراسم و آئین‌های مذهبی ادیان توحیدی به گردشگران.
- ۴- افزایش هماهنگی و مشارکت میان سازمان‌های دولتی و خصوصی مرتبط با توریسم‌های ادیان توحیدی
- ۵- مسئولین کشور خصوصاً صداوسیما، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی و سازمان گردشگری می‌باید نسبت به پذیرش گردشگران خارجی در جامعه، فرهنگ‌سازی نموده و زمینه‌های لازم اجتماعی را برای پذیرش گردشگران ادیان توحیدی فراهم آورند.
- ۶- شناسایی دقیق جاذبه‌های گردشگری ادیان توحیدی و اماکن مقدس و معرفی مناطق گردشگر پذیر مذهبی و فضاسازی اماکن مذهبی و حفظ و نگهداری آن‌ها و تعیین زیرساخت‌ها و همچنین ایجاد بانک اطلاعاتی اماکن مقدس و جاذبه‌های گردشگری ادیان توحیدی.
- ۷- بررسی آداب و سنن گروه‌های مذهبی ادیان توحیدی جهت ثبت در آثار ملی و بین‌المللی یونسکو (به‌منظور جذب

گردشگر و همچنین به‌منظور بقا آداب و سنن ادیان توحیدی).

۸- تهیه جزوات و CD و ... به زبان‌های مختلف جهت آشنا نمودن گردشگران خارجی با اماکن گردشگری؛ و پخش در ایستگاه‌ها و داخل وسایل نقلیه عمومی اعم از اتوبوس، قطار و هواپیما و همچنین پخش آن‌ها در رسانه‌های مؤثر دنیا در زمان‌های مناسب با استفاده از روش‌ها و فن‌های علمی و هنری کارآمد به کمک صاحب‌نظران و هنرمندان نامی کشور و جهان.

۹- تشویق سرمایه‌گذاری بخش خصوصی در صنعت گردشگری ادیان توحیدی

۱۰- توجه به سهولت و سرعت در امر صدور روادید برای گردشگران غیر ایرانی. همچنین امکانات بانکی (ارزی) و بیمه‌ای برای گردشگران به سهولت در اختیار قرار گیرد.

۱۱- تهیه تابلو و اتیکت در مورد مکان‌ها گردشگری ادیان توحیدی، کتاب‌های جیبی، بروشور، نقشه و عکس

نتیجه‌گیری

امروزه صنعت گردشگری به‌عنوان یکی از سودآورترین صنایع خدماتی نقش مهمی را در اقتصاد کشورها ایفا می‌کند. توجه ویژه به این بخش سودآور همراه با برنامه‌ریزی دقیق، اولویت سرمایه‌گذاری در بسیاری از کشورها و شهرهای جهان قرار گرفته است. کلان‌شهر تهران به‌عنوان یکی از مناطق مستعد گردشگری مذهبی، به دلیل برخورداری از جاذبه‌های مختلف گردشگری ادیان توحیدی توانمندی‌های بالایی برای جذب گردشگران برخوردار است. این پژوهش به بررسی جاذبه‌های گردشگری ادیان توحیدی در کلان‌شهر تهران جهت توسعه صنعت گردشگری پرداخته شده است. همان‌طور که در نتایج مشخص شد، ۸۰ درصد پاسخ‌دهندگان میزان جاذبه‌های گردشگری ادیان توحیدی در کلان‌شهر تهران را متوسط به بالا ارزیابی کردند. همچنین ۸۵ درصد پاسخ‌دهندگان توانمندی‌های مذهبی ادیان توحیدی در کلان‌شهر تهران را متوسط و زیاد ارزیابی کردند؛ بنابراین می‌توان گفت کلان‌شهر تهران با وجود جاذبه‌های فراوان مذهبی، توانمندی‌های بسیاری در زمینه گردشگری مذهبی ادیان توحیدی را دارا است. همان‌طور که در نتایج مشخص شد، از نظر اکثر پاسخ‌دهندگان میزان آزادی و راحتی آسایش گردشگران در طول سفر متوسط و زیاد ارزیابی شده است و ۶۵ درصد پاسخ‌دهندگان میزان احساس امنیت جانی و مالی برای گردشگران در طول سفر را زیاد و خیلی زیاد ارزیابی کردند. همچنین از نظر بهداشت عمومی جاذبه‌ها، ۴۰ درصد پاسخ‌دهندگان وضعیت بهداشت را زیاد و خیلی زیاد ارزیابی کردند. لازم به ذکر است، از نظر اکثر پاسخ‌دهندگان جاذبه‌های گردشگری ادیان توحیدی باعث رفیع‌کاری و ایجاد اشتغال در جامعه خواهد شد. نتایج نظرات پاسخ‌دهندگان نشان داد، آموزش نیروهای متخصص در زمینه گردشگری ادیان توحیدی متوسط و کم است؛ بنابراین باید در زمینه آموزش نیروهای متخصص اقداماتی صورت گیرد. همچنین از نظر اکثر پاسخ‌دهندگان میزان کتاب‌ها و مقالات در مورد معرفی جاذبه‌های گردشگری ادیان توحیدی در کلان‌شهر تهران متوسط (۶۰ درصد) بیان شده است. لازم به ذکر است از نظر اکثر پاسخ‌دهندگان فیلم‌های تهیه‌شده در مورد ادیان توحیدی و آثار باستانی موجود در کلان‌شهر تهران متوسط (۵۵ درصد) ارزیابی شده است؛ بنابراین به چاپ کتاب، مقالات و تهیه فیلم‌ها در زمینه معرفی جاذبه‌های گردشگری ادیان توحیدی توجه ویژه‌ای شود. با توجه به نتایج ارائه‌شده و به لحاظ موقعیت سیاسی و اقتصادی کلان‌شهر تهران در میان شهرستان‌های دیگر و با وجود مکان‌های مذهبی، گردشگری مذهبی جای رشد و توسعه بسیاری در این شهر را دارد که با برنامه‌ریزی صحیح جهت تقویت آثار مثبت آن و جلوگیری و رفع آثار منفی آن می‌توان از مزایای بسیار زیاد گردشگری مذهبی بهره جست. گردشگری مذهبی را می‌باید یک حرکت فرهنگی و تبلیغی دید به‌گونه‌ای که جنبه‌های اقتصادی آن همواره تابع مصالح فرهنگی و تبلیغی آن باشد. لازم به ذکر است ذهنیت مثبت و حساس‌سازی ایجابی درباره اثرات گردشگری مذهبی در جامعه و نیز اهتمام به جامعه‌پذیری با تأکید بر آموزش شهروندان نقشی کلیدی در اقبال عمومی به این صنعت و توسعه گردشگری مذهبی ایفا می‌کند. افزون بر این، مؤلفه برنامه‌ریزی، سیاست‌گذاری و نظارت کامل بر روند صنعت گردشگری و توسعه و بهسازی امور ساختاری در این صنعت از اهمیت درخور توجهی برخوردار است. در این میان، توجه به جنبه‌های علمی در عرصه سیاست‌گذاری و

برنامه‌ریزی و اهتمام به تقویت نظام‌مند نظارت بر صنعت گردشگری می‌تواند موجبات توسعه گردشگری مذهبی در کشور را فراهم کند.

هر یک از مباحث ذکرشده در این تحقیق، دارای ابعاد و زوایای مختلفی هستند که به‌منظور توسعه صنعت گردشگری لازم است تحقیقات جامعی بر روی هر یک از آن‌ها صورت پذیرد؛ بنابراین شکی نیست که هر یک از این مباحث می‌تواند دست‌مایه تعریف و انجام تحقیقاتی مجزا و کامل گردد تا از این طریق موجبات شناخت کامل آن‌ها فراهم گردد، بدین منظور پیشنهادهای زیر بیان می‌گردد:

- ❖ شناسایی و اولویت‌بندی راهبردهای توسعه صنعت گردشگری ادیان توحیدی در دیگر مناطق کشور بالأخص شهرهایی که به‌نوعی قطب اصلی ادیانی مانند زرتشتی و مسیحیت و... هستند مانند پیر چک‌چک و قره کلیسا
- ❖ با توجه به اینکه هرروز تعداد زیادی از گردشگران از اماکن مذهبی بازدید می‌کنند درروند توسعه آن‌ها به افزایش پارکینگ‌ها، دفاتر اطلاع‌رسانی گردشگری، توجه به بهداشت زیرساخت‌های اقامتی و پذیرایی داخل شهر، و دسترسی حمل‌ونقل درون‌شهری متناسب با نیاز گردشگران توجه گردد.
- ❖ بررسی تأثیر حمایتگری بخش خصوصی در جذب گردشگری ادیان توحیدی و رفع محدودیت‌های تجاری و گمرکی برای همه ادیان و گردشگران
- ❖ اطلاع‌رسانی کافی، مناسب و فراگیر از طریق وسایل ارتباط‌جمعی به‌ویژه اینترنت در خصوص جاذبه‌های گردشگری ادیان توحیدی در کلان‌شهر تهران و تبلیغات در شبکه‌های مجازی پر بازدید مانند اینستاگرام و فیس‌بوک و معرفی جاذبه‌ها در سایت‌های تخصصی گردشگری مانند تریپ‌ادوایز و لائلی پلنت و ویکی‌تراول
- ❖ پیشنهاد می‌شود در زمینه چاپ کتاب‌ها و مقالات و تهیه فیلم‌های مستند در مورد معرفی جاذبه‌های گردشگری ادیان توحیدی در کلان‌شهر تهران اقدامات لازم صورت پذیرد.
- ❖ پیشنهاد می‌شود آموزش نیروهای متخصص بالأخص راهنمایان تور مسلط به زبان‌های خارجی در زمینه گردشگری ادیان توحیدی موردتوجه مدیران و مسئولان قرار گیرد.
- ❖ استفاده از توان خواهر شهری کلان‌شهر تهران با ۱۷ شهر در جهان در دیپلماسی شهری و رونق گردشگری مذهبی
- ❖ ایجاد کمیته مشترک بین سازمان‌های دولتی متولی صنعت گردشگری با محوریت شهرداری تهران جهت ارتباط مستمر با نهادهای بین‌المللی مانند سازمان کشورهای اسلامی (OIC) کشورهای عضو
- ❖ توجه به گردشگری حلال جهت جذب گردشگران اسلامی و توجه به مسائل شرعی و ایجاد امنیت جانی و مالی برای گردشگران ورودی
- ❖ فرهنگ‌سازی گردشگری داخلی در کشور جهت رونق سفرهای ایرانیان از اقصی نقاط کشور و تعریف مسیرها و حلقه‌های گردشگری در شهر تهران
- ❖ توجه به میراث معنوی مرتبط با آیین‌های مسیحیت، زرتشتیان و یهودیان در اعیاد و برگزاری جشنواره‌ها و برنامه‌های سفر به‌منظور تنوع‌بخشی بسته سفرها و طولانی کردن مدت سفر از یک روز به چند روز
- ❖ استفاده از روش‌های نوین استانداردسازی هتل‌ها و رستوران‌ها و مجتمع‌های گردشگری در شهر تهران

منابع

- (۱) آقاجانی، معصومه و فراهانی فرد، سعید (۱۳۹۴) گردشگری مذهبی و عوامل مؤثر بر آن (مطالعه موردی ایران)، فصلنامه سیاست‌های راهبردی و کلان، سال ۳، شماره ۹، صص. ۴۳-۶۶.
- (۲) اکبریان رونیزی، سعید رضا و خراسانی، محمدمبین (۱۳۹۲) تحلیل تطبیقی نقش گردشگری مذهبی و طبیعت‌گردی در بهبود کیفیت زندگی ساکنان روستایی، مجله برنامه‌ریزی و توسعه گردشگری، دوره ۲، شماره ۴، صص. ۱۵۸-۱۴۳.
- (۳) پاپلی‌یزدی، محمدحسین و سقایی، مهدی (۱۳۸۹) گردشگری (ماهیت و مفاهیم)، چاپ اول، تهران: انتشارات سمت

- ۴) پوراحمد، احمد (۱۳۷۸) دیدگاه‌های توسعه جهانگردی در نظام جمهوری اسلامی ایران، فصلنامه پژوهش‌های جغرافیایی، شماره ۳۷-۳۸، ص ۳۸-۲۷.
- ۵) دانه کار، افشین و محمودی، بیت‌الله (۱۳۹۲) گردشگری طبیعت: معیارهای توسعه و طراحی، چاپ اول، تهران: انتشارات جهاد دانشگاهی واحد تهران.
- ۶) دهسیری، محمدرضا (۱۳۹۴) ارزیابی عوامل مؤثر بر توسعه گردشگری مذهبی در ایران، مجله برنامه‌ریزی و توسعه گردشگری، سال ۴، شماره ۱۲، صص. ۹۲-۷۲.
- ۷) سلطان مرادی، محمد (۱۳۹۰) روزنامه ایران، شماره ۴۹۳۰ به تاریخ ۹۰/۸/۱۱، ص ۱۴.
- ۸) صوفیان، پریا (۱۳۹۲) نقش اماکن متبرکه مسیحیت، زرتشت و یهود در جذب گردشگر ایران، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی.
- ۹) موسوی، میر نجف و سلطانی، ناصر (۱۳۹۳) تحلیلی بر نقش گردشگری مذهبی در توسعه شهری (مطالعه موردی: امامزاده جعفر یزد)، مجله پژوهش و برنامه‌ریزی شهری، سال ۵، شماره ۱۸، صص. ۹۴-۷۷.
- ۱۰) نادعلی‌پور، مریم (۱۳۹۱) آثار و برکات فرهنگی زیارت بقای متبرکه، مجموعه مقالات دومین همایش بین‌المللی گردشگری دینی و توسعه فرهنگ زیارت، سازمان اوقات و امور خیریه استان گلستان.
- ۱۱) نوری، محبوبه و سرابی، محمدحسین (۱۳۹۵) برنامه‌ریزی راهبردی توسعه گردشگر مذهبی شهر شیراز، نشریه مطالعات نواحی شهری، سال ۳، شماره ۴، صص ۱-۲۲.
- ۱۲) وراثی، حمیدرضا و حیدری، رسول (۲۰۱۰) نقش گردشگری اسلامی در همگرایی کشورهای اسلامی، چهارمین کنگره بین‌المللی جغرافیدانان جهان اسلام، زاهدان.
- 13) Amin, M. (2013) Religious Tourism in Egypt: A Case Study Analysis, the American University in Cairo, School of Global Affairs and Public Policy. p.38.
- 14) Di Giovine, M.A. (2010) Religious Tourism as Material and Cultural Revitalization in Pietrelcina, Italy.
- 15) Kar, J. (2009) Religious Tourism: A Case Study of the Greatest Religious & Tourism Industry of Eastern India: Puri in Orissa, Social science research network.
- 16) Momeni, M. & Sarrafi, M. & Ghasemi-Khozani, M. (2008) The Structure and Function of Religious-Cultural Tourism and the Necessity of Integrate Management in Mashhad Metropolis, Geography and Development Quarterly, Vol.6, No.11, pp.13-38.
- 17) Nolan, M. L. & Nolan, S. (1989) Christian Pilgrimage in Modern Western Europe, Chapel Hill: The University of North Carolina Press.
- 18) Omidvar, K. (2008) Effect tourist industry in renovation and improvement activities in historical. Vol.2, No.5, pp.21- 35.
- 19) Raj, R. & Morpeth, N. D. (2007) Religious Tourism and Pilgrimage Management, An international Perspective, CABI.
- 20) Rubio, Gil, A. & Javier de, C. (2008) Religious events as special interest tourism, A Spanish experience, Revista de Turismo y Patrimonio Cultural, Vol. 6, pp. 419-433.
- 21) Suleiman, J. & Mohamed, B. (2011) Factors Impact on Religious Tourism Market: The Case of the Palestinian Territories, International Journal of Business and Management, Vol.6, No.7, pp.254-260.